

СВІТЛАНА ПАНЬКОВА

Державний Меморіальний музей Михайла Грушевського
Київ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І НАРОДНА ГАЗЕТА “СЕЛО”У СВІТЛІ МЕМУАРНИХ ТА ЕПІСТОЛЯРНИХ ДЖЕРЕЛ

“А ім’я Гр[ушевського] гримить, його всяк знає, про його кожне чує. А чувши про його, чує про Україну, про українську ідею”¹, – писав Євген Тимченко у одному зі своїх листів до Володимира Гнатюка. Цю заслужену славу провідника національного руху, національної ідеї серед широкого загалу українського суспільства Михайло Грушевський здобув і утвердив своєю невтомною громадсько-політичною та публіцистичною діяльністю. Характеризуючи вихід вченого на ниву української публіцистики, відомий літературознавець С. Єфремов назвав його “публіцистом-мистцем”, творіння якого, “не зважаючи на їхню злободенність, переживають цю злобу дня, а часто переживають і самого автора, даючи для даного часу документи по-справжньому історичні”². Слова пророчі, адже публіцистичні писання Михайла Грушевського по праву увійшли в історію як важливі джерела вивчення української суспільно-політичної думки кінця ХІХ – поч. ХХ ст., джерела до пізнання розвитку українського руху. Не було у політичному, громадському, науковому чи освітньому житті України події, на яку б не відгукнувся своїм гострим пером М. Грушевський.

“Несподівано для багатьох народився сильний і оригінальний публіцист зі справжнім темпераментом борця, з умінням тверезо оцінити події, показати в них не тільки те, що безпосередньо впадало

¹ Петро Баб’як. “Листи Євгена Тимченка до Володимира Гнатюка”, *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*, 1992, т. ССХХІV, с. 308.

² Сергій Єфремов. “На сторожі національної гідності. До характеристики публіцистичної діяльності М.С. Грушевського”, *Український Історик (далі – УІ)*, 1995, ч. 1-4, с. 168-169. Стаття С. Єфремова вперше була видрукувана російською мовою в журналі *Украинская жизнь* (1916, №12), випуск якого був присвячений 50-літтю від дня народження М.С. Грушевського. Тут і далі цитуємо за передруком в *Українському Історичному* в перекладі О. Рибалка.

у вічі, а й те, що було приховане від спостережників як народжувана можливість, спроможний іти “проти течії”, “однаковою мірою” відміряти і ворогам, і попутникам по щойно відкритій дорозі”, – цим, на думку С. Єфремова, вирізнявся талант публіциста – Грушевського.

Оцінка журналістського хисту сучасниками завжди тішила вченого. 23 жовтня 1908 р. він записав у своєму щоденнику:

“Був у конторі [ЛНВ – С.П.] й Раді, заходив пополудні до Чикаленка. Він казав [...] як Жебуньов перед Ів[аном] Сем[еновичем] Левицьким боронив ЛНВ – “що там Груш[евського] статі – геніяльний публіцист – коли б тільки язик”³.

Грунтовне дослідження цього таланту на широкій джерельній базі дозволяє досягнути нові грані невтомної праці Великого Українця. До висвітлення діяльності М. Грушевського на публіцистичному кону не раз зверталися його колеги по перу⁴. Чимало важливих згадок містять щоденники та спогади як самого вченого⁵, так і Ю. Тищенка-Сірого⁶, Є. Чикаленка⁷, М. Єремїєва⁸ та ін. Безперечно, перше місце у цьому ряду займає щоденник самого Михайла Грушевського, фрагмент якого (1910 р.) було видруковано на сторінках *Українського Історика*⁹. Проте, поза всю цінність цих мемуарів, унікальним і майже не використаним у даному контексті джерелом

³ Центральний Державний Історичний Архів України у Києві (далі – ЦДАК України), ф. 1235, оп. 1, спр. 25 “М.С. Грушевський. “Щоденник (1904 – 1910)”, арк. 220 зв.

⁴ Сергій Єфремов. “На сторожі національної гідності...”, с. 168-169; В. Дорошенко. “Михайло Грушевський – громадський діяч, політик і публіцист”, *Овид*, 1957, ч. 6, с. 15-19; ч. 10, с. 23-26; ч. 11, с. 18-19; М. Жученко [Д. Дорошенко]. “Про українську літературну мову”, *Дніпрові хвилі*, 1912, №22, с. 302-306; №23-24, с. 319-324; 1913, №1, с. 5-7.

⁵ М. Грушевський. “Спогади”, Київ, 1989, №8; ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 25 “М.С. Грушевський. “Щоденник (1904 – 1910)”.

⁶ Юрій Тищенко (Сірий). “У Києві біля “Літературно-наукового вістника”, *З моїх зустрічей: Спогади*. Упорядники О.І. Сидоренко, Н.М. Сидоренко. Передмова М.А. Шудрі. Київ, 1997, с. 11-48; Юрій Тищенко-Сірий. *Перші наддніпрянські українські масові політичні газети (1909 – 1912)*. Нью-Йорк, 1952.

⁷ Євген Чикаленко. *Спогади (1861 – 1907)*. Нью-Йорк, 1955; Є. Чикаленко. *Щоденник (1907 – 1917)*. Львів, 1931.

⁸ Михайло Єремїєв. “За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі спогадів)”, *УІ*, 1968, ч. 1-4, с. 94-104.

⁹ Ігор Гирич, Ольга Тодійчук. “Щоденник М. Грушевського за 1910 р.”, *УІ*, 2002, ч. 1-4, с. 96-127. Саме на сторінках *Українського Історика* було вперше дано ґрунтовний аналіз цього джерела (І. Гирич. “Щоденник М. Грушевського як історичне джерело”, *УІ*, 1991 – 1992, ч. 3-4, 1-4, с. 344-351).

залишається епістолярна спадщина, з якої постають яскраві сюжети редакційної, організаційної та творчої праці вченого, історія написання багатьох статей. Принагідно відзначимо, що саме на сторінках *Українського Історика* було започатковано як передруки окремих, мало відомих суспільно-політичних праць М. Грушевського¹⁰, так і публікації листів вченого та його кореспондентів¹¹. Започаткована Українським Історичним Товариством серія “Епістолярні джерела грушевськознавства” та видання 2-х томів *Листування Михайла Грушевського*¹² засвідчує вагу інформаційного потенціалу даних джерел для вивчення публіцистичної діяльності М. Грушевського. Численні епістолярні комплекси, що зберігаються, насамперед, у родинному фонді Грушевських (Центральний Державний Історичний Архів України у Києві, ф. 1235) та Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, дають унікальну можливість зазирнути за лаштунки публіцистичного кону М. Грушевського, відтворити хроніку підготовки та виходу у світ його суспільно-політичних праць.

Здавалося б, на тлі багатогранної публіцистичної діяльності Грушевського, його організаційна, редакторська та творча праця в газеті *Село* могли б виглядати лише незначним епізодом. Проте досліджені джерела дають підстави стверджувати, що саме виданню цієї газети видатний вчений і суспільний діяч приділяв особливу увагу, надаючи їй важливої ролі у поширенні української ідеї, піднесенні національної свідомості серед найбільш масової української верстви – селянства. Для популяризації своїх наукових історичних концепцій історик-Грушевський паралельно з фундаментальною *Історією України-Руси* видавав доступні для широкого кола українства популярні ілюстровані та короткі історичні нариси. Для тієї ж аудиторії, яка не могла передплачувати та постійно читати *Літературно-Науковий Вістник*, що впродовж майже двох десятиліть був основною ареною публіцистичних писань Михайла Грушевського, вчений задумав і реалізував видання народної ілюстрованої газети *Село*, був її невтомним редактором і постійним автором. Щоденникові записи історика 1909 – 1910 рр. рясніють численними згадками

¹⁰ Див.: *Український Історик. Показчик змісту за роки 1963 – 1997, 1999*, ч. 1, с. 38-39; Див.: *УІ*, ч. 1-4, с. 107-118; 1999, ч. 2-4, с. 162-169; 2002, ч. 1-4, с. 40-95.

¹¹ Див.: *Український Історик. Показчик змісту за роки 1963 – 1997...*, с. 131-133; *УІ*, 2002, ч. 1-4, с. 431-547.

¹² *Листування Михайла Грушевського*, т. I. Упор. Г. Бурлака; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997; *Листування Михайла Грушевського*, т. II. Упор. Р. Майборода, В. Наумко, Г. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк, 2001.

про цю газету і свідчать про неабияку увагу поважного професора до цього тижневика. Вихований на традиціях народолюбства українського громадівського руху, М. Грушевський у нових умовах і на новому ґрунті намагався впроваджувати провідні ідеї своїх попередників. Його газета *Село* стала своєрідним щотижневим “ходінням в народ”.

Щоденники М. Грушевського та Є. Чикаленка, спогади Ю. Тищенка-Сірого, листування М. Грушевського з П. Стебницьким¹³, М. Коцюбинським¹⁴, Ю. Тищенком-Сірим¹⁵, М. Котиком¹⁶, Є. Чикаленком¹⁷, В. Дорошенком¹⁸, М. Шаловалом¹⁹ та іншими дають можливість відтворити історію цього славного часопису, який став неперевершеним зразком української преси. Унікальним джерелом є діалог, який звучить зі сторінок щоденника М. Грушевського та величезного комплексу листів його вірного помічника в справах *Літературно-Наукового Вістника* та *Села* П. Лаврова (Ю. Тищенка-Сірого).

Ідея створення народної газети з'явилася задовго до її виходу в світ у вересні 1909 р. Ще у статті “Наша газета”, опублікованій у першому числі *Ради* за 1907 р., М. Грушевський писав: “Коли ж знайдеться ширший круг читачів, для яких буде потрібний більш популярний виклад, при газеті нашій буде заведено друге, популярне

¹³ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. III, № 52028-52089 (листи М. Грушевського до П. Стебницького); ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 770 (листи П. Стебницького до М. Грушевського).

¹⁴ Любов Гісцова. “Листи Михайла Коцюбинського до Михайла Грушевського”, *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*, т. ССХХІV. *Праці Філологічної секції*. Львів, 1992, с. 292; Василь Горинь. “Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського”, *УІ*, 2002, ч. 1-4, с. 436-464.

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 582, 583. Збереглося 370 листів Ю. Тищенка-Сірого до М. Грушевського (Див.: *Епістолярна спадщина Михайла Грушевського* (Покажчик до фонду №1235 у ЦДІА України у Києві. Упорядник Ігор Гирич. Київ, 1996, с. 72-73). Про своє листування з М. Грушевським Тищенко-Сірий згадував: “Справи моєї співпраці з М.С. Грушевським вимагали щоденного листування з ним. Посланий мною по скінченні праці в редакції лист, кинутий на київському залізничному двірці до потягу, М.С. Грушевський діставав уже на другий день рано, так само і я від нього”. (Див.: *Юрій Тищенко-Сірий. Перші наддніпрянські українські масові політичні газети...*, с. 10).

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 561.

¹⁷ ІР НБУВ, ф. 44, № 335-348 (листи М. Грушевського до Є. Чикаленка). ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 822 (листи Є. Чикаленка до М. Грушевського).

¹⁸ *Листування Михайла Грушевського*, т. II..., с. 223-269.

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 826.

видання для селян, по дешевій ціні, й буде виходити кілька разів на тиждень”²⁰. Пізніше, коли вчений відійшов від співпраці з *Радою*, цю ідею продовжував викохувати, але так і не реалізував, невтомний видавець єдиної української щоденної газети Євген Чикаленко. Як свідчить лист П. Стебницького до М. Грушевського від 19 вересня 1907 р., подібна ідея виникала і у петербурзьких колах українських діячів. Петро Януарійович закликає вченого підтримати експеримент з народною газетою, оскільки “не можна ні на хвилину одвертати увагу од села і треба напружити всіх сил, щоб поставити на ноги селянську газету”²¹.

Про перші реальні кроки у підготовці видання свідчать записи у щоденнику від 25 березня 1909 р.:

“Вернувся до роботи з Лавровим про газету для селян; він заявив, що коли маємо до нього довіре, то він радо взяв би на себе редакторство, з тим щоб я вступні артикули писав. Потім сю справу соборно обговорили і порішено – І ч[исло] випустити на 15/IX, Ямпольську, “доч генерала от кавалерії”, просити дати фірму; сказати Чикаленкови, з огляду що я його питав в понеділок про додаток, і він сказав, що дійсно хоче його видавати від нового року”²².

Про цю вразливу місію М. Грушевського у справі порозуміння з Є. Чикаленком згадує Ю. Тищенко-Сірий:

“М.С. Грушевський взяв на себе досить таки неприємний обов’язок поговорити в цій справі з видавцем *Ради* Є.Х. Чикаленком та його ближчими співробітниками, щоб не нарікали на те, що виданням нового українського органу робимо конкуренцію *Ради* [...]. Як і треба було сподіватись, заява М.С. Грушевського про те, що він має намір видавати народний тижневик, зустріла дуже й дуже неприязне ставлення. Висувались і комерційні мотиви, і те, що *Рада* мала намір також видавати в додатку до газети народний тижневик, і розбиття сил і т. д.”²³.

Як свідчать документи, в подальшому видавці *Ради* і *Села* порозумілися і співпрацювали. Коли питання з виданням було вирішено, одним із перших, саме з Є. Чикаленком, поділився М. Грушевський думками про неабияку “охоту” до народної газети.

²⁰ М. Грушевський. “Наша газета”, *Рада*, 1907, 1 січня.

²¹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 770, арк. 77 зв.

²² Там само, спр. 25, арк. 258 зв.

²³ Юрій Тищенко-Сірий. *Перші наддніпрянські українські масові політичні газети...*, с. 7.

Влітку 1909 р. він писав:

“Незадовго буду давати оголошення про “Село”. Співробітників хотіло ся б назвати з десятків замітних. Сподіюся що не відмовите Вашого імени як співробітника, а може й дасте щось по хазайству чи по громадянським справам”²⁴.

У відповідь на запрошення Євген Харлампович відповідав:
 “Що до занесення мого імени в число співробітників “Села”, то коли ви се вважаєте потрібним, то заносьте, хоч писати не обіцяю. Пишу я дуже піняво і всяка писанина для мене досить важка робота. Яко “консультант”, то я завжди до послуг редактора, коли Вас не буде. Можу взяти на себе відповіді на запитання по хліборобству, хоч я вже й од сього діла одстав таки, але все таки ще щось шуплю, то можу дещо порадити”²⁵.

З подібним проханням М. Грушевський звертається і до свого одноступця щодо важливості поширення української ідеї на селі П. Стебницького:

“Запрошуючи Вас до участі в “Селі” я думав, що Ви могли б бути дуже корисним і цінним для газети учасником, як би подавали – по змозі до кожного номеру – не велику (букв 1,000 до 2,500 – се найбільше) статтю про справи думські, міністеріяльні чи суспільні загальноросійські інтересні для українського селянина. [...] Як би Ви по всім сказанім заміряли взяти участь у “Селі”, то було б дуже добре як би Ви заїхали до Київа, наперед давши міні знати, щоб взяти участь в організаційних нарадах “Села”, які будуть відбуватися при кінці серпня і на поч[атку] вересня”²⁶.

У своїй відповіді Петро Януарійович подав слушні поради і висловив важливу думку щодо правопису майбутнього видання:

“А хто у Вас буде в Київі фактичним редактором? Аджє ж не можна тижневика посилати на редагування в Львів? Глядіть – посадіть таку людину, що змогла пильнувати над формою викладу, над мовою. Для селянської газети в російській Україні – це перша річ. Треба щось таке, як от Доманицький, або Волошиновський (що випускав “Світову Зірницю”). [...] А правопис буде який, – невже галицький, з мірадами “і” та з окремим “ся”? Коли б я був на Ваших нарадах, то я б висловився проти того...”²⁷.

²⁴ ІР НБУВ, ф. 44, № 335.

²⁵ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 822, арк. 132.

²⁶ ІР НБУВ, ф. III, № 5204.

²⁷ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 770, арк. 120 зв.

Певно, цю думку висловлювали й інші майбутні співробітники *Села*. Важливо, що Грушевський прислухався до порад, і *Село* виходило переважно доступною і зрозумілою для наддніпрянських селян мовою, про що свідчать їх відгуки та листи.

У травні 1909 р. було підготовлено подання до Київського губернатора від імені давньої приятельки родини Грушевських Ганни Платонівни Ямпольської про видання майбутньої газети²⁸. Перш ніж видати дозвіл, губернатор звернувся до Київського тимчасового комітету в справах друку з питанням “не имеется ли сведений указывающих на то, что Ямпольская по закону не может быть ответственным редактором по временного издания”²⁹. І лише після відповіді комітету, що проти Г. Ямпольської не порушувалися кримінальні справи, Київський губернатор по канцелярії 6 червня 1909 р. видав Ганні Платонівні посвідчення №2239 на право видавця-редактора ілюстрованої газети “на малоросском языке под названием “Село” по следующей программе: 1) Статьи о современной жизни в России и заграницей; 2) Повести, рассказы, стихотворения; 3) Статьи по истории, литературе и естественным наукам; 4) Статьи и советы по сельскому хозяйству и другим прикладным знаниям; 5) Хроника, корреспонденция и переписка редакции”³⁰. Власне, лист Київського губернатора по канцелярії до Київського тимчасового комітету в справах друку про видачу посвідки Г. Ямпольській є єдиним джерелом щодо первісного змісту програми народного тижневика. Принагідно відзначимо, що концепція газети *Село* як за змістом, так і формою розроблялася і послідовно корегувалася М. Грушевським. Досвід випуску перших чисел спонукав до певних змін. Так, 14 грудня 1909 р., за дорученням М. Грушевського редактор-видавець Г. Ямпольська подала заяву до Київського губернатора, в якій обумовлювалося, що з 1910 р. газета буде доповнена географічними картами, портретами й ілюстраціями як до текстів статей, так і самостійними³¹. Наприкінці січня 1910 р. було отримано ще один дозвіл з занесенням у посвідчення редактора-видавця про видання безкоштовних додатків до газети у вигляді популярних брошур³².

Враховуючи психологічне сприйняття друкованого слова селянином, Грушевський приділяв особливу увагу формі газети, збагачуючи її зміст різноманітним ілюстративним матеріалом. Такий підхід високо поцінували і читачі, і критики. Пізніше у статті *Село*

²⁸ Там само, спр. 25, арк. 272 зв.

²⁹ Там само, ф. 295, оп. 1, спр. 188, арк. 81-81 зв.

³⁰ Там само, спр. 240, арк. 1-2.

³¹ Там само, арк. 3-3 зв.

³² Там само, арк. 4-4 зв.

Микола Вороний писав:

“Вигляд – показний, цікавий. Хто стежив за тим, як читають на селі книжку, той, певно, пересвідчився, що малюнок у книжці чи газеті має велику вагу не тільки для дітей, але й для дорослих, особливо коли той малюнок є наочною ілюстрацією тексту; його пильно розглядають, обмірковують, оцінюють, завдяки чому улекшується і самий процес усвідомлення прочитаного”³³.

Мету і завдання часопису М. Грушевський оприлюднив у зверненні до читачів *Села*, вміщеному у першому числі газети:

“Оце зачинаємо нашу народню газету, для наших селян і робітників українських. [...] хто хоче добра своєму краю, своєму народови, повинен дбати не тільки про те щоб самому бути просвіченим, тямущим, але і про те також, щоб і навколо люде, громада, народ були теж якомога тямущі, посвічені.

До сього служить школа, книжка, газета. Сьому помогти хочемо і нашою газетою: щоб люде наші, котрі не мають ані часу ані змоги читати великих, щоденних газет, могли з сеї малої газети короткими і простими словами на своїй мові довідатися про все важніше, до всього доходити, просвічуватися. Коли хто може думає, що в таких народніх газетах не пишеться всеї правди, пишеться инакше в них, а инакше у великих газетах, то нехай сього не боїться: до своєї газети запросили ми найліпших письменників, людей учених, добре тямущих в усяких справах, які про все писатимуть тільки просто та коротко, але нічого не затаюючи нічого не змінюючи. Бо одна правда для всіх, панів і мужиків, учених і неучених. І тоді тільки буде добрий лад, як у всіх важніших справах кождий буде тямити і розумітися”³⁴.

Від дня виходу газети у світ 3 вересня 1909 р. Михайло Грушевський впродовж майже півтора року пильнував кожне її число, перечитував рукописи, укладав зміст, писав вступні і різноманітні статті з історії та літератури, громадського життя. Оскільки М. Грушевський як фактичний головний редактор більшу частину часу проживав у Львові, то важливу роль у редакційній та адміністративній діяльності відігравав Ю. Тищенко-Сірий. Від 1907 р., після знайомства з М. Грушевським у Львові, з паспортом на ім'я “зекцера” (складача, набірника текстів) Павла Пилиповича Лаврова він приїздить до Києва і розпочинає працювати у київській конторі *Літературно-Наукового Вістника*, залучається до видавничих справ,

³³ Вороний Микола. “Село”, *Рада*, 1911, 19 (6) квітня.

³⁴ [М. Грушевський]. “До наших читачів”, *Село*, 1909, 3 вересня (№1).

опікується виданнями праць історика, а також майновими проблемами родини, будівництвом прибуткового будинку тощо³⁵. Саме його численні листи до М. Грушевського містять найбільш повну, правдиву, унікальну інформацію про видання *Села*. Майже в кожному листі Ю. Тищенко повідомляє про зміст редакційного портфеля та пересилку статей на розгляд М. Грушевському. З контексту листів проглядається незадоволення головного редактора невчасною подачею редакційних матеріалів. “Я, Михайло Сергійович, не від того взагалі щоб статі “Села” переходили через Ваші руки. Я радий сьому, бо ви знаєте се діло не так як я, а коли не післав Вам раніш, то не мав се з одного боку, а з другого ще й те, що не хотів одбирати у Вас часу. Справа ж “Села” на стілько дорога і Вам і мені, що все я буду робити аби було на краще”, – запевняв Юрій Пилипович. Думка про авторитарну редакційну політику М. Грушевського у *Селі* та *ЛНВ*, про яку неодноразово наголошував Є. Чикаленко³⁶, безперечно, має підстави. Але має і пояснення: “Певне у великих людей і велике славолюбіє, а Грушевському цю хибу треба вибачати більше ніж кому іншому, бо за свій великий хист, за свою колосальну працю він не одержує ні платні, ні чинів, а тільки славу”³⁷. У значній мірі ця слава Грушевського була примножена його невтомною працею на видавничій ниві популярної народної газети *Село*.

Сторінки щоденника вченого, які є своєрідним діалогом з листами Ю. Тищенка-Сірого, зберегли його лаконічні записи з численними згадками про *Село* і відтворюють його напружену редакційну працю, хронологію написання тих чи інших статей до тижневика. “Прочитав перші рукописи для “Села” (запис від 27 серпня 1909 р.); “Писав статі для “Села” – вступну, і про Шевченка” (запис від 29 серпня 1909 р.); “Цілий день носили мені коректу “Села” (запис від 2 вересня 1909 р.); “Вчора і переучора писав статі до “Села” (запис від 6 вересня 1909 р.); “Уродини мої – випали невдало. Обід попсовав номер “Села” своїми помилками” (запис від 17 вересня 1909 р.); “Селу” грозять неприємностями за статі про школу” (запис від 2 жовтня 1909 р.); “Село” забирає багато часу, але варте того, добре йде” (запис від 3 жовтня 1909 р); “Для “Села” прийшлося написати нову статю, замість вискладаної вже: “Мова панська і мова мужицька”, щоб не дражнити гусей” (запис від 5 жовтня 1909 р.); “Мусів відложити Історію, що[б] полагодити “Село”, написав статю про

³⁵ Ю. Тищенко (Сірий). “Михайло Грушевський”, *З моїх зустрічей: Спогади...*, с. 58-65; Ю. Тищенко (Сірий). “У Києві біля “Літературно-Наукового Вістника”...”, с. 11-48.

³⁶ Євген Чикаленко. *Щоденник...*, с. 149-151.

³⁷ *Там само*, с. 153.

Сойм” (запис від 1 листопада 1909 р.); “Третій день сливе не можу й приторкнутися до Історії. Сьогодні займався ЛНВ і “Селом” (запис від 9 листопада 1909 р.); “Вчора написав статі для “Села” про гал[ицькі] школи, але прийшли газети про україн[ський] день, і мусів писати иньшу, на сю тему” (запис від 8 грудня 1909 р.)³⁸ – у цих словах недвозначно прочитується щире вболівання і увага видатного вченого до народної газети.

Наведені щоденникові нотатки та аналіз публіцистичних праць, вміщених Михайлом Грушевським на сторінках *Села*, є яскравим підтвердженням спостережень С. Єфремова:

“Десятиліття 1905 – 1914 рр. наповнене кипучою публіцистичною діяльністю М.С. Грушевського. Цікавий збіг: історик, який досі майже щороку виступав з новим томом головної своєї праці, згаданої “Історії України-Руси”, тепер значно сповільнює темп своєї наукової продуктивності, давши лише два томи за все десятиріччя. Можливо, в цьому сповільненні відіграли роль і якісь інші причини, але мені ясно, що на пай захоплення поточними завданнями й справами біжучої хвилі доведеться відвести далеко не останнє місце. І про це навряд чи доводиться жалкувати. Хай хоч яка величезна заслуга вченого історика, що вперше істинним світлом освітив наше минуле, але не менша й заслуга громадянина, що осягає теперішнє на шляхах до майбутнього. Бувають навіть моменти, коли, можливо, по чесніше робити історію, а не писати її”³⁹.

Пройде два роки, і Михайло Грушевський, певно згадуючи ці слова, напише у своєму політичному заповіті: “Добре робити історію важливіше, ніж гарно писати її”⁴⁰.

Село для М. Грушевського було однією з важливих трибун освітлення тогочасного життя і “творення історії”. В цілому, у 76 номерах газети за 1909 – 1911 рр. (1909 – №1-17; 1910 – №1-50; 1911 – №1-9) М. Грушевський опублікував 84 статті. Суспільно-політичне спрямування газети визначали вступні статті, автором яких, за окремими виключеннями, був М. Грушевський. У 1909 р. він подав вступні статті до всіх 17 номерів, що вийшли того року. Наступного, 1910 р., 19 чисел з 50-ти відкривали публікації М. Грушевського, присвячені найбільш актуальним проблемам тогочасного україн-

³⁸ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 294, 318 зв. Висловлюю щире вдячність завідуючому відділом Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, к. і. н. Ігорю Гиричу, який упорядковує щоденник до друку, за можливість використати комп’ютерний набір цього унікального джерела для цієї публікації.

³⁹ Сергій Єфремов. “На сторожі національної гідності...”, с. 171-172.

⁴⁰ М. Грушевський. *На порозі Нової України*. Київ, 1918, с. 29.

ського життя: мови, освіти, преси, професійних, громадських та просвітніх товариств тощо. У 9-ти номерах за 1911 р. з’явилося також 2 вступні статті, остання з яких сповістила про закриття газети.

Окрім вступних, на сторінках народної газети він подав галерею історичних портретів, образи провідників національного руху та українського письменства. Перед читачами постала історія України через яскраві сюжети визначних подій минулого, серія про історичні міста й пам’ятки України.

Мова статей Грушевського – доступна і яскрава, ніби розмова з простим трудівником-селянином. “Самий стиль його, повільний і трохи важкуватий у наукових працях, враз змінюється в публіцистиці, набуваючи гнучкості, блиску й розмаїття”⁴¹, – писав Сергій Єфремов. А відомий письменник Микола Вороний згадував: “[...] я сам був приємно здивований, бачучи з яким особливим зацікавленням селяне накидалися на історичні та публіцистичні статті проф. Грушевського”⁴².

З перших чисел газету високо поцінувало українське громадянство, вважаючи її важливим чинником формування національної свідомості.

У листі від 12 вересня 1909 р. М. Коцюбинський писав М. Грушевському:

“Тільки-що прочитав І-е число “Села” і спішу поділитися з Вами своїми враженнями.

А вони – як найкращі. Число складено дуже цікаво, статті, особливо деякі, написані не тільки просто, але й талановито і читаються з великим інтересом. Зовнішній вигляд, ілюстрації – все це робить найкорисніші враження. *Такої селянської часописи у нас досі не було.* Єдиний дефект, який бажано було б усунути, – се не досить старання коректа, бо коли інтелігент легко при читанні виправляє собі друкарські помилки, то для селянина вони можуть стати джерелом непорозумінь.

Взагалі ж – можна поздоровити Вас і всіх, кому дорога народня справа, з великим придбанем, бо те, що досі було тільки мрією (гарна селянська газета) – на решті зреалізувалося. Коли б тільки вдалося знайти якнайширші шляхи до розповсюдження “Села”. Я вже розіслав прислані мені оголошення, але мені прислали трохи замало, такщо де-кому не стало”⁴³.

⁴¹ Сергій Єфремов. “На сторожі національної гідності. До характеристики публіцистичної діяльності М.С. Грушевського”, *Український Історик*, 1995, ч. 1-4, с. 171.

⁴² Микола Вороний. “Село”, *Рада*, 1911, 19 (6) квітня.

⁴³ Любов Гісцова. “Листи Михайла Коцюбинського до Михайла Грушевського...”, с. 292.

Передплатники тижневика з нетерпінням чекали нового числа, кожне з яких, як писав М. Грушевський,

“давало своєму читачеві в дуже легкій і приступній формі багато такого, що будило його мисль, розширяло його виднокруг, привчало мислити над обставинами життя, ставити ся до них критично. І читачі з народа цінили його; редакції не бракувало “читачів друзів” з селян і робітників, які при різних okazіях заявляли їй свою вдячність і щире довіре. Інтерес серед селян будило “Село” великий; знаю факти, де селяне умисно ходили на залізничну станцію за кільканадцять верст по “свою газету”, щоб мати її скорше в руках”⁴⁴.

Про популярність газети серед народу свідчать і окремі листи селян, адресовані її головному редакторові М. Грушевському. Особливо вражає своєю ширістю лист селянина Ф. Шелеста. Він розповідає, як зі сльозами на очах у своїй “занехаяній деревні Полюянов” читав сам і своїм односельцям статтю про Тараса Шевченка [йдеться про статтю М. Грушевського у першому числі *Села* за 1909 р. – С.П.]. Порадившись, селяни з радістю виписали газету на чотирьох осіб. “Не тым тьльки ваш вистник пришовся нам по души що вин свободолюбивый – передовы[й], а ще й тым що вын напысан на нашый украинській ридній мові”⁴⁵, – писав селянин, не дуже обізнаний на правилах української граматики, але зворушений виходом зрозумілої і близької йому за змістом української газети. Одна селянка у листі до редакції називала часопис “провідною зорею в житті”, що дуже потішило Тищенка і він поділився цією радістю зі старшим другом: “Взагалі почуваю, що на свій бік ми перетягли багато селян і робітників, а в них вся сила України”⁴⁶.

Надсилаючи перші числа *Села* П. Стебницькому, М. Грушевський писав:

“Ви з них, певне, уловили його загальний тон: дуже здержливий, обережний, педагогічний, а не агітаційний. Хочу відкрити йому дороги і не робити перед часу ворогів. Пропаганда кооперації, рідної мови в школі, поважання до нац[іональної] культури, до своєї мови і книги”⁴⁷.

Проте цього було досить, щоб за народною газетою пильно стежило недремне око цензури. “Характерно, що в цьому розумінні

⁴⁴ М. Грушевський. “На українські теми. Недоцінюванне”, *Літературно-Науковий Вістник*, 1911, т. 55, кн. 7-8, с. 82.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 303, с. 128.

⁴⁶ Там само, спр. 582, с. 453.

⁴⁷ ІР НБУВ, ф. III, №52074, арк. 82.

першими, можливо, оцінили значення його публіцистичної діяльності вороги українського руху. Саме вони зробили з М.С. Грушевського мішень для найзапекліших нападів, зосередивши на його особі усю свою безмірну ненависть і сліпу злобу проти відродження нації, обсипаючи його градом особистих вихваток, дріб'язкових інсинуацій і злосливого сичання”⁴⁸, – писав С. Єфремов. Чи не найбільше нападів з боку царської цензури зазнала саме газета *Село*. Безперечно, гостре слово публіциста Грушевського було першою тому причиною. Не давала спокою цензурі і надзвичайна популярність тижневика. Завісу щодо окремих мотивів цього переслідування відкриває у своїх щоденниках Є. Чикаленко:

“Особливо лютує проти українства головний цензор проф. Т. Флоринський, давній принципіальний наш ворог. Він не тільки допікає нам судовими процесами, а ще й підмовляє губернатора, через свого помішника Щоголева, що разом з тим служить і чиновником особливих доручень при губернаторі і той штрафує нас за всяку дрібницю [...].

Але окрім принципіальної ворожнечі проти українства, Флоринський зводить і особисті рахунки з українцями.

Недавно він балотувався в члени петербурзької академії Наук, але його провалили майже одногосно, “с треском”, як кажуть. Опозиція мотивувала свою агітацію проти нього тим, що не личить академікові виконувати поліційні функції, що хоч колись академік Никитченко і був цензором, але він тим служив на користь літературі, а Флоринський всячески її гнітить.

Приятелі розказали йому, що агітація ця проти нього йде з Києва, особливо від Грушевського, який, начеб-то їздив спеціально для цього в Петербург.

Правда, Грушевський в розмовах з Шахматовим певне не милував Флоринського, але агітувати проти нього спеціально їздив до Петербургу проф. Перетц. Але Флоринський цього не знає, а всю вину складає на Грушевського і намагається помститись на ЛНВістнику, на “Селі” – конфіскує числа, притягає до суду, але так безпідставно, що прокуратура не знаходить “состава преступлення” і знімає конфіскацію”⁴⁹.

Сам М. Грушевський добре усвідомлював ці причини арештів та конфіскацій газети і у своєму щоденнику лаконічно записав: “Флоринський скаженіє від одного слова “Україна”⁵⁰. В журналах

⁴⁸ Сергій Єфремов. “На сторожі національної гідности...”, с. 171.

⁴⁹ Євген Чикаленко, *Щоденник*. Львів, 1931, с. 116. (Запис від 19 лютого 1910 р.).

⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 304 зв. Жаліється М. Гру-

засідання Київського комітету в справах друку збереглися протоколи, в яких розглядалися питання про арешти, штрафи та притягнення до відповідальності номінального видавця-редактора *Села* Г.П. Ямпольської за вміщення тих чи інших статей. Майже кожна подібна проблема виникала у зв'язку з публікаціями М. Грушевського. Чимало клопоту і хвилювань завдала справа з №4 за 1910 р. та додатком до нього *Народного календаря*. Цього разу було піддано арешту випуск *Села* за статтю М. Гехтера “З робітничого життя” та *Народний календар* за статті М. Грушевського “Пам'ятник Шевченку”, “Коротка історія України” та Ю. Сірого “Українська земля”. “Во всех этих статьях ясно проводятся идеи т. н. “украинского” сепаратизма, ставящего своей задачей постепенное разрушение сложившегося веками национального, культурного и политического единства всех ветвей народа, это заставляет признать эти статьи преступными”⁵¹, – записано у протоколі засідань Київського Тимчасового Комітету в справах друку 23 січня 1910 р.

Особливо непокоїла цензорів вміщена у календарі карта України, на якій

“сохранены названия великороссов и белорусов, а вместо Малороссов стоят Украинцы. Таким произвольным переименованием южной ветви русского народа имеется в виду утвердить в широких народных массах, для которых назначается календарь, неверную и

шевський на утиски цензурного “лідера” Т. Флоринського і у листі до М. Коцюбинського від 11 листопада 1909 р.: “Цензура, себто Флоринський, очевидно, хоче доїхати Українців, і доїзжає” (Цит. за: М. Горинь. “Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського”..., с. 453-454). На сторінках *Літературно-Наукового Вістника* М. Грушевський не раз висловлював своє ставлення до антиукраїнської позиції Флоринського Тимофія Дмитровича (1854 – 1919) – російського вченого-слависта, згодом декана Історично-Філологічного факультету Київського університету. У лютому 1909 р. він був призначений на посаду головного київського цензора – голови Київського Тимчасового Комітету в справах друку і спрямував свою діяльність проти українських часописів. Ще раніше, 1899 р., як член організаційного комітету по підготовці XI Археологічного з'їзду у Києві, він категорично висловився проти читання на з'їзді рефератів українською мовою. У своїй статті “Малорусский язык и “украинско-русский” литературный сепаратизм”, видрукуваній в газеті *Киевлянин* (1899), заперечував право існування української мови. Цей “трактат проти українства” М. Грушевський з прикритістю згадує у своїй статті “На українські теми. Грім – та не з тучи...” (*Літературно-Науковий Вістник*, 1907, т. XXXIX, кн. VIII-IX, с. 385-391) у зв'язку з новими публічними нападками на український рух. Виступав професор Флоринський і проти вільної думки українського студентства університету (Див.: “Отвертний лист до п. Т. Флоринського” (з передмовою М. Грушевського), *Літературно-Науковий Вістник*, 1905, т. XXX, кн. IV, с. 70-74).

⁵¹ Там само, ф. 295, оп. 1, спр. 186, арк. 18 зв.

преступную мысль, что вновь создаваемый “украинский народ” есть нечто совсем отдельное от остального русского народа: он де носит свое особое имя, звучащее совсем несходно с названием других ветвей русского народа”⁵².

Цензура, звісно, правдиво прочитала ті думки, які прагнув поширити серед українства М. Грушевський. Проте ці думки вважалися злочинними, адже

“вопреки общеизвестным фактам русской истории в статьях календаря утверждается, что *Украина* [підкреслення в тексті – С.П.] прежде была особым государством, начало котрого возводится к Киевскому периоду русской истории и что только впоследствии более сильные государства покорили это государство, так что в настоящее время земли разделены между тремя царствами”⁵³.

Порозуміння з цензурою, губернатором та судовою палатою, як і інші організаційні справи з виданням *Села*, лягали на плечі невтомного, завзятого “Павла Пилиповича” (Ю. Тищенко-Сірого). І першим про всі проблеми та їх поладження дізнавався від свого молодого друга Михайло Грушевський. “Потішив мене Пав[ло] Ф[илипович] звісткою, що конфіскату [з №4 *Села* та календаря – С.П.] знято. А то я взагалі в якомусь трохи пасмурному настрої був”⁵⁴, – записав у щоденнику історик після отриманого листа з Києва.

Цензура не барилася з черговими арештами та штрафами. 10 травня 1910 р. за статтю М. Грушевського “Великодні з’їзди” (№18 від 6 травня) виконуючий обов’язки Київського губернатора Гірс підписав постанову: “Анну Платоновну Ямпольськую подвергнуть в административном порядке аресту на один месяц”⁵⁵. І знову надзвичайно болісна реакція на цю звістку лягає на сторінки щоденника М. Грушевського:

“[...] прийшов лист, к[отрий] нас приголомшив зовсім – про арешт, наложений на Анну Плат[онівну]; от нещасте; надіємось, що може се неправда”⁵⁶.

Арешт виявився правдою і Тищенко-Сірий “вибився з сил”, визволяючи Ганну Платонівну з в’язниці:

⁵² Там само, арк. 19 зв.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Ігор Гирич, Ольга Тодійчук. “Щоденник М. Грушевського за 1910 р.”..., с. 105.

⁵⁵ ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 240, арк. 6; Там само, спр. 260, арк. 23.

⁵⁶ Ігор Гирич, Ольга Тодійчук. “Щоденник М. Грушевського за 1910 р.”..., с. 118.

“Губернатор тільки після довгої суперечки згодився замінити штрафом, але таким, що страшно й продумати. Сказав або 300 (триста) рублів положити, або й не говорити і то підкреслив, що се йде на уступки”⁵⁷.

З болем сповіщав М. Грушевський про цензурні репресії М. Коцюбинському:

“[...] ми відходили таки фактично гнусний вчинок Київського губернатора, що за мою статтю посадив під арешт д. Ямпольську і тільки на 5[-ий] день Павло Филипович викупив її буквально, як викупали й оброків за 300 рублів, по довгих переговорах. “Село” прийдеться, очевидно, закрити, адміністрація наважилася не дати йому жити. Та й взагалі, не маючи навіть моральної піддержки від громадянства нашого, трудно мені далі [перти] против усяких рожнів, які поставилися на мої видання”⁵⁸.

Через два тижні, 27 травня, за статті “Вісті з столиці” та “Про Фінляндію” (№19 від 13 травня) з’явилася чергова постанова губернатора про штраф у розмірі 200 руб., а при несплаті – арешт Г. Ямпольської вже на два місяці⁵⁹. Співробітники газети тяжко переживали ці репресії.

“Взагалі дуже вже прикро дивитись і відчувати як глумляться над всім нашим вороги. В 19 числі не можна сказати щоб були статі ті протизаконні, але коли протестують і загрожують конфіскувати за слова “Українські пам’ятки”, то трудно навіть і додуматись в яким саме слові небезпека лежить”⁶⁰, –

обурюється в листі до Михайла Сергійовича П. Лавров. Цей “безпросвітній морок реакції, що затягає горизонти, не лишаючи ніякого просвітку”⁶¹ не давав спокою вченому. Передостанній запис від 15 червня 1910 р. у збереженому щоденнику М. Грушевського закінчується словами:

“Якусь тяжку депресію переживаю вже кілька тижнів, властиво від самого арешту Анни Платонівни; він не виходив міні з голови довго”⁶².

⁵⁷ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 582, с. 431 (лист від 18 травня 1910 р.).

⁵⁸ Цит. за: М. Горинь. “Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського...” , с. 458.

⁵⁹ Там само, ф. 295, оп. 1, спр. 240, арк. 6.

⁶⁰ Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 582, арк. 505 (лист від 20 травня 1910 р.).

⁶¹ Ігор Гирич, Ольга Тодійчук. “Щоденник М. Грушевського за 1910 р.”..., с. 118.

⁶² Там само, с. 119.

Є. Чикаленко радив “понизити тон в “Селі”⁶³, “бо його вважають вже надто крамольним, а передплатник наш відпорної сили не має, а лякається і перестає передплачувати”⁶⁴ та перемінити назву *Села*, яке

“намозолило начальству очі, і змінити програму, – побільшити сільсько-господарську частину газети, щоб газета була переважно сільсько-господарською. Начальство тоді не штрафуватиме і не так страхатиме передплатників” (запис від 31 травня)⁶⁵.

Турбувалися про долю газети і читачі: “Багато людей просить берегти “Село”, бути обережними, щоб не закрили”⁶⁶, – пише у своєму черговому листі до редактора Ю. Тищенко. Проте сам молодий видавець не погоджувався з думкою про пониження тону:

“До речі. Що до “Села” то багато кажуть, щоб понизити тон, але як раз і кажуть все ті, хто не потребує черпати відомостей з “Села”. Селянство ж і робітники кажуть инакше. Вони кажуть що “Село”, це єдина газета, що обстоює їх інтереси і єдина газета котрій вони ймуть віри. Тон понизити звичайно можна, але тепер се не має ніякого значіння, бо газета вже зарекомендувала себе в ворожій лагері і погляду їх змінити не можемо. Прикро те що тепер мало передплатників, але те що про “Село” йде скрізь добра слава, що про неї яко народню газету говорять всюди в найдалших кутках, єсть показчиком добрим і будучність її не така страшна, як хоть би й уміркованої “Ради”⁶⁷.

Після двох арештів Г. Ямпольської на посаду номінального редактора було запрошено Івана Малича, і з початку квітня 1910 р. вона залишалася лише видавцем газети. Проте І.Т. Малич невдовзі переходить до *Ради*, а Юрій Тищенко вдається до пошуків нового номінального редактора. Ним погодився стати Віталій Товстоніс на “нових” умовах:

“Навчений гірким досвідом з п. Ямпольською, з Товстоносом зробив я умову, що грошові штрафи, буде він відсиджувати в поліційному участку за половину накладеної кари. До того спонукало нас і те, що перша кара в 300 карбованців таки дошкульно вдарила нашу редакцію. Пан Товстоніс на такі умовини погодився.

⁶³ Там само, с. 109.

⁶⁴ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 822, арк. 126 зв.

⁶⁵ Євген Чикаленко. *Щоденник...*, с. 137.

⁶⁶ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 582, с. 251.

⁶⁷ Там само, с. 323 (лист від 24 березня 1910 р.).

Мабуть, не минуло й двох місяців, як губернатор Гірс знову втік “Село” на 150 карбованців штрафу, вже за якусь замітку хронікального характеру, з заміною місячним арештом. В.П. Товстоніс з задоволенням відсидів той місяць, заробивши, як він казав, “у холодку” 75 карбованців”⁶⁸.

Щоб задушити газету, царська адміністрація вдавалася не лише до арештів і штрафів. Коли штрафувати було ні за що, вводилися заборони на передплату *Села*. У зв’язку з цим Тищенко-Сірий писав:

“Скрізь не тільки по школах а й по залізницях розіслано циркуляри що забороняють виписувати “Село”. В багатьох місцях вважають “Село” органом нелегальним. А Катеринославський губернатор зробив навіть запитання до Київ[ського] губер[натора] чи дійсно існує “Село” дозволим, чи се єсть газета підпільна”⁶⁹.

З кожним новим арештом вести газету було все складніше, кількість передплатників (у найкращі часи їх було трохи більше 2 тисяч⁷⁰) зменшувалася через адміністративні заборони.

Переживши нелегкий 1910 рік і маючи надію на подальше видання *Села*, Михайло Сергійович у своєму новорічному привітанні закликав читачів підтримати народну газету:

“За сі два роки часопись наша поширила ся по ріжних сторонах України, але все таки не росходила ся так, як би годилося, рахуючи на простір української землі й на число свідоміших людей наших

⁶⁸ Юрій Тищенко-Сірий. *Перші наддніпрянські українські масові політичні газети...*, с. 714-715.

⁶⁹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 582, с. 473.

⁷⁰ У своїх спогадах *Перші наддніпрянські українські масові політичні газети...*, с. 11, Тищенко (Сірий) писав про число передплатників *Села* у 1909 р.: “Вже з кінцем вересня місяця вона [передплата – С.П.] перевищила четверту тисячку”. Дослідження листів Ю. Тищенка (Сірого) до М. Грушевського та інших епістолярних джерел спростовує цю цифру. Звітуючись М. Грушевському майже щотижня, він називає цифру близько, або трохи більше 2-х тисяч. Зокрема, 19 листопада 1909 р. повідомляє: “Передплатників на “Село” маємо 2000 і вже переходимо на третю”. (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 582, с. 217). Сам М. Грушевський у листах до М. Коцюбинського писав: “Село” йде нічого собі, але курчат з осені рахують! Тепер перейшло за тисячу вже досить значно” (лист від 27 вересня 1909 р.); “Село закінчило рік добре, коло 2200 передплатників” (лист від 4 січня 1910 р.) (Цит. за: М. Горинь. “Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського...”, с. 454). Загальний тираж газети перевищував кількість передплатників. Так, у листі від 16 лютого 1910 р. Ю. Тищенко (Сірий) повідомляв М. Грушевського: “Передплатників – 1682. Друкуємо – 4500” (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 582, с. 530).

по городах і по селах України. Правда, і се нам відомо, що не всюди було без труднощі – що по декотрих сторонах різне начальство відводило людей від нашої газети, або таки й зовсім її забороняло. Про се з різних місць і писали до нас люде, питаючися, чи справді є таке право, щоб забороняти людям виписувати нашу газету. І ми відписували, що нема на те права, бо газета наша видається законно. Бачимо, що таки з різних місць селяне виписували її й одержували, значить справді хто таки на правду щиро хотів мати свою газету, той її мав. Отже й просимо всіх наших прихильників, щоб вважали на се й поширювали нашу газету і в тім селі, де самі живуть, і в тих селах, де мають якихось знайомих”⁷¹.

Проте вже на початку 1911 р. вчений повідомив про закриття газети, з полегшенням 23 лютого 1911 р. констатував цей факт і Київський комітет у справах друку⁷². Український “літературний мартиролог збагатився ще одною сумною подією”⁷³, – писав М. Вороний.

Від імені редакції і всіх співробітників газети Михайло Сергійович з останніх її сторінок промовляв:

“Рівно рік і шість місяців скінчилося тепер, як стали ми видавати отсю газету, бажаючи по силам нашим послужити освіті й освідомленню нашого трудяшого народу, селянства і робітників. Пильнували ми по совісти нашій се діло сповнити, але се ставало все тяжше і тяжше. Тяжко видавати тепер справедливу часопись взагалі, а ще тяжше українську, а ще *гірше*, – селянську українську. Не знають люде, як тяжко. А до того з різних боків чуємо, що слово наше до людей не доходить: забороняє різне начальство “Село” передплачувати, наказує людям не видавати, а до начальства відсилати. Нема *ні одній газеті такої* тісноти, як нашій. І тому припиняємо її – може на час тільки, може й на завсіди – як не полекшає”⁷⁴.

Після остаточного закриття газети в *Літературно-Науковому Вістнику* М. Грушевський ще раз висловив своє щире занепокоєння, висвітлив причини закриття важливого “органу національного і суспільного усвідомлення”: “А утрата органа, що встиг здобути собі добру репутацію і довіре нашого селянина – все таки прикрий убиток в нашім молодім і не багатім національнім життю”⁷⁵.

⁷¹ М. Грушевський. “З Новим роком!”, *Село*, 1911, 1 січня (№1).

⁷² ЦДАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 260, арк. 143.

⁷³ Микола Вороний. “Село”, *Рада*, 1911, 19 (6) квітня.

⁷⁴ М. Грушевський. “До наших читачів”, *Село*, 1911, №9.

⁷⁵ М. Грушевський. “Недоцінюванне”, *Літературно-Науковий Вістник...*

“Село” користувалося особливою увагою у свідомих українців переважно перед іншими тижневиками і це, свого часу, було з’явищем помітним”⁷⁶, – так поцінував газету відомий літературознавець і авторитетний журналіст Андрій Ніковський. Користувалося увагою як у друзів, так і у опонентів. Заувага Ю. Тищенка (Сірого), що не тільки комплекти газети, а і окремі числа являються “колосальною рідкістю навіть у головніших світових бібліотеках”, відповідає дійсності. У фондах київських бібліотек вдалося розшукати єдину повну добірку в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського. Як не дивно, цей комплект – з колекції Б. Грінченка.

Даниною пам’яті популярному народному часопису стало видання М. Грушевським брошури “Про українську мову і українську школу” (Київ, 1912). До збірки вчений включив 16 статей, що вперше побачили світ на сторінках *Села*. Цензура і цю збірку не оминула своєю “увагою”. Брошура не встигла потрапити до читача, як 20 квітня 1912 р. Київський Тимчасовий Комітет у справах друку заслухав доповідь, суть якої зводилася до того, що “в общем содержании данной брошюры усматривается возбуждение у малороссов враждебного отношения к русской государственной школе, русскому правительству и русской народности”⁷⁷. Наглядачі за вільною друкованою думкою шукали підстав не допустити до широкого кола читачів правдивої інформації щодо заборони розвитку української мови і школи:

“Хотя брошура, предназначенная автором преимущественно для крестьян, является сборной перепечаткой статей, помещавшихся в местной газете “Село” в течении 1909 и 1910 г.г., которые в отдельности инкриминируемы не были, однако соединение всех этих статей в одной брошюре носит преступный характер, так как имеет явно агитационные цели для организации борьбы против государственной школы”⁷⁸.

На підставі цих висновків комітет прийняв постанову:

“Просить Прокурора Киевской Судебной Палаты войти с ходатайством в Палату об утверждении ареста и об уничтожении названной выше брошюры [...], не привлекая к ответственности автора ея профессора Михаила Грушевского, если при конфискации полицейским дознанием будет установлено, что брошюра

⁷⁶ Ан Василько [А. Ніковський]. “Літературно-Науковий Вістник”, кн. VI, VII-VIII, IX, *Рада*, 1914, 2 листопада (20 жовтня).

⁷⁷ ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 186, арк. 91.

⁷⁸ Там само, арк. 91 зв.

распространения не получила”⁷⁹.

Юрій Тищенко, як завжди, мобілізував усі сили, щоб визволити книгу. Негайно, 21 квітня 1912 р. він посилає телеграму: “segodnia konfiskowana pro mowu i szkolu szlit motywowane pojasnienie dla sudowoi palaty szczo stati buly drukowani”⁸⁰. Через декілька днів у листі пропонує:

“Можливо що вину по виданню візьму на себе, спосилаючись на те що се перепечатка. Коли згодні – телеграфуйте “Добре” [...]. Маю надію завтра все зробить в палаті. Ще й те важно що книга “распространения” не получила забрали з друкарні незброшур[ованою]”⁸¹.

Всі вжиті заходи були важливими при розгляді справи в судовій палаті. 27 квітня 1912 р. конфіскацію було знято, Ю. Тищенко негайно посилає до Львова телеграму, а услід заспокійливого переможного листа:

“Дав Вам телеграму зразу по виході з Судової Палати і Ви вже знаєте, що конфіскату знято. Всю справу довелось вести мені самому і треба дякувати якусь силу що надала мені догадатись зараз по конфіскаці дати Вам телеграму з проханням прислати мотивовану заяву. Вона прийшла вчасно і була до речі. Труднощі були з подачою, але тут стала в пригоді Ваша довіренність на мене. Се дало мені можливість дати пояснення в Суд[овій] Палаті що до неправильностей в перекладах цензури і предвзятости в уривках, які інкримінувалися. [...] я рад що Флоринський ще раз взяв ляпаса по фізіономії. Обіцяли завтра видати книгу”⁸².

Принагідно відзначимо, що цензура невтомно пильнувала подальші перевидання книги, і вже у 1913 р. збірка *Про українську мову і українську школу* вийшла зі значними купюрами⁸³.

⁷⁹ Там само, арк. 92.

⁸⁰ Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 583, с. 272.

⁸¹ Там само, с. 89-90 (лист від 26 квітня 1912 р.).

⁸² Там само, с. 93-94 (лист від 27 квітня 1912 р.).

⁸³ У другому виданні збірки, що вийшла накладом видавництва “Відродження”, були вилучені фрагменти у статтях: “Не порозумнішали” (3-й абзац); “За український уні-верситет” (майже весь 5-й абзац); “За слова і букви” (кінець 1-го, початок 2-го абзацу); “Російська Академія Наук про українську мову” (друга половина 1-го абзацу). У передмові до другого видання зазначено: “Перше видання сеї книжечки вийшло в 1912 р. накладом самого автора. Книжечка мала великий успіх з огляду на авторитетне й популярне ім’я автора, а також з огляду на саму справу, яку обговорює в ній автор зі знанням річі і для кожного зрозуміло. Серед усіх потреб нашого національного життя потреба рідної школи найго-

Як тільки конфіскату було знято і збірка потрапила до читача, у бібліографічних оглядах українських часописів з'являються замітки про зміст і значення цього палкого слова на захист рідної мови і права на українську школу⁸⁴. Відзначаючи значення книги для піднесення національної свідомости українського народу, Дмитро Дорошенко писав:

“Книга проф. Грушевского, полагаем, имеет значение не только как популярно-агитационное издание для массового народного читателя: это также исторический документ о положении культурно-национальных запросов жизни на Украине в наше тяжелое безвременье. И перечитывать этот документ весьма поучительно – теперь и в будущем”⁸⁵.

Ці слова в черговий раз підтверджують, що публіцистичні писання Михайла Грушевського надовго пережили автора і стали важливим історичним джерелом для вивчення минулого і осмислення сьогодення.

ловнійша, бо народ, який не має своєї школи, може бути лише пасербом чужих народів, а ніколи не вибеться на самостійну дорогу існування. Боротьбі за рідну мову і рідну школу мусимо присвячувати найбільше уваги, тому й видаємо сю книжечку, щоб вона стала в пригоді кожному, хто не свідомий великої ваги рідної мови й рідної школи для поступу й розвитку рідного народу”. У 1917 р. збірка тричі перевидавалася за першим виданням.

⁸⁴ М. Вороний. “Мих. Грушевський. Про українську мову і українську школу”, *ЛНВ*, 1912, т. 59, кн. 7-8, с. 231; М. Г-ич [М. Гехтер]. Михайло Грушевський. “Про українську мову і українську школу”, *Рада*, 1912, 10 травня; Д. Д-ко [Д. Дорошенко]. Михайло Грушевський. “Про українську мову і українську школу”, *Украинская жизнь*, 1912, №7-8, с. 138-140.

⁸⁵ Д. Д-ко [Д. Дорошенко]. Михайло Грушевський. “Про українську мову і українську школу”, *Украинская жизнь*, 1912, №7-8, с. 140. Цитата подана за сучасним російським правописом.